

„PEDAGÓGIÁNK... VALÓBAN NÉPÜNK NEVELŐIHEZ FOG SZÓLNI”

AZ 1956-OS BALATONFÜREDI PEDAGÓGUS-KONFERENCIA

EZERKILENC SZÁZÖTVENHAT OKTÓBERÉRŐL a 23-án elindult forradalmi események jutnak mindenki eszébe. Csak szűk körben, neveléstudományi kutatók, idős pedagógusok körében tudnak az október 1–6 közötti balatonfüredi pedagóguskonferenciáról. Ez az 50 évvel ezelőtti esemény mítikus szerepet tölt be a kollektív emlékezetben. Szinte csak a létéről tudunk; egy-egy hozzá kapcsolódó történet szájhagyomány útján terjed. Néhány résztvevője még közöttünk él;¹ fontos lenne megszólaltatni őket, hogy a konferenciához kapcsolódó saját történetüket a következő generációkra hagyományozzák. Sem a neveléstörténeti kánonban, sem a szakemberek, pedagógusgenerációk tudatában nincs ugyanis nyoma annak, hogy a balatonfüredi konferencia történeti jelentőségű eseményként őrződött volna meg. 1989-ben Zibolen Endre egy előadásában feltette a kérdést: „A hatvanon aluliak közül vajon hányan vannak hallgatóim között, akik egyáltalán hallottak róla, mi volt az az 1956. október 1–6. között megtartott tanácskozás? Mi volt a súlya, történelmi jelentősége?”² A konferenciát övező hallgatás ma már tarthatatlan: fontos feladata tehát a neveléstörténeti kutatásnak, hogy – a korszak pedagógiatörténetének vizsgálatával párhuzamosan – a fellelhető írott és szóbeli források alapján megkezdje ennek a fontos eseménynek a feltárását, bemutatását, értékelését, értelmezését.

A konferencia történeti vizsgálata csak úgy lehetséges, ha a Füreden történeteket elhelyezünk abban a politikai térben, amely kijelölte–megszabta–korlátozta a füredi gondolatok helyét, hatását. Szükséges tehát az előzményeket ismernünk és azokat az 1957–58-as történéseket, amelyek egy időre „helyre tették”, a kortársak – és az utókor – számára a napirendről levették a füredi gondolatokat. Ebben a tanulmányban tehát arra vállalkozom, hogy az 1956–58-as éveknek a neveléstudomány művelésének szempontjából néhány lényeges eseményét a korszakban elhelyezve bemutassam, a füredi konferenciát e kronológiai sor – neveléstörténeti fontosságot is jelző – középpontjába állítva megidézzem. Ehhez forrásul a korabeli sajtót és

1 Pl. Bakonyi Pál, Berencz János, Felkai László, Komár Károly, Szarka József.

2 Zibolen Endre (1989) Mérei Ferenc a balatonfüredi pedagógus konferencián. In: *Mérei Ferenc emlékkönyve*. Budapest, 85–91. o.

a konferencia 1957-ben megjelent kéziratot, rövidített anyagát használok. A korabeli Oktatási Minisztérium levéltári anyagai között csak elszórtan bukkannak fel a konferenciához köthető anyagok, kapcsolódási pontokat kínáló dokumentumok; kiterjedtebb levéltári kutatás bővítheti csak tudásunkat a balatonfüredi konferenciáról és politikai erőteréről. A felhasznált forrástípusok az események, vélemények egy olyan rétegét képviselik, amelyek a hivatalos, a külvilágnak szánt megfogalmazást mutatják be. Ennek rögzítése különösen fontos egy olyan történeti korszak tanulmányozásakor, amely komolyan hitt saját tévedhetetlenségében, és eszmerendszerét a kizárólag érvényes gondolkodásmódnak tekintette, sőt előírta mindenkinek. Ennek ellenére – mint látni fogjuk – még ez a homogén forráscsoport is lehetővé teszi, hogy segítségével több rétege táruljon fel a múltnak. Erről a múlttól ezek a felhasznált források már eleve közvetítenek egy olvasatot, amihez a történelem kutatója e források értelmezésével, sorrendbe rakásával, súlypontozásával további olvasattal, múlt-képpel járul hozzá saját szakmai horizontjának megfelelően. A balatonfüredi pedagóguskonferenciáról így nem a z objektív történeti magyarázat születik meg, hanem egy lehetséges narratíva az igénybevett dokumentumok és a szerző találkozásának eredményeképpen.³

A balatonfüredi pedagóguskonferencia⁴ nem tanulmányozható a Petőfi Kör pedagógusvitájának⁵ ismerete nélkül, hiszen a vita két napja, 1956. szeptember 28. és október 12. között zajlott a konferencia október 1–6-ig, és a két esemény közötti áthallások, utalások összekötik a pedagógustársadalom e két fontos korabeli történetét.⁶ Pukánszky Béla három korabeli helyszínt és időpontot említ, amelyek meghatározóak voltak a neveléstudomány és közoktatáspolitikai vitái szempontjából: a Petőfi Kör és a füredi konferencia mellett az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i ülése a harmadik.⁷ A pedagógiai közélet 1955–56-os történéseit Zibolen Endre is számbavette a Petőfi Kör pedagógusvitáinak közléséhez írt bevezetőjében.⁸ Simon Gyula 1965-ben a szocialista pedagógiai nézőpontjából is ezt a három eseményt említette a korszak neveléstudományának és közoktatásának értékelésekor.⁹ Mindezek az események persze a korabeli köztörténet keretében érthetők meg igazán.

3 Vö. Gyáni Gábor (2005) A megtapasztalt múlt és az elbeszélő múlt. A történelem posztmodern fogalmáról. *Korunk*, 2005. augusztus

4 Balatonfüredi Pedagógus Konferencia 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv) – *Kézirat*, 1957. Pedagógiai Tudományos Intézet (a továbbiakban: Jegyzőkönyv).

5 A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján VI. Pedagógusvita. Múzsák – 1956-os Intézet, Budapest, 1992. (a továbbiakban Pedagógusvita)

6 Pl. az október 3. délelőtti plenáris ülésen Bizó Gyula utal Alexits Györgynek a Petőfi Körben elhangzott kijelentéseire, vö. Jegyzőkönyv, 269. o.; az október 2. délelőtti plenáris ülésen Szávai Nándor idézi Jóbort Magda Petőfi Körben mondott beszédét, vö. Jegyzőkönyv, 133. o.

7 Béla Pukánszky: Schulpolitische und pädagogische Debatten am Vorabend der Oktoberrevolution in Ungarn 1956 - <http://www.staff.u-szeged.hu/~comenius/schulp.htm>

8 Pedagógusvita, 5–13. o.

9 Simon Gyula (1965) A köznevelésügy fejlődésének néhány sajátossága. In: *Nevelésügyünk húsz éve 1945–64*. Budapest, 9–80. o.

A Sztálin halálával új politikát remélő közép-európai államok, köztük Magyarország helyzete időlegesen kedvezőbbre fordult, és a szovjet és magyar pártelit hatalmi érdekharcai eredményeképpen Nagy Imre alakíthatott kormányt 1953. júliusában. Miniszterelnökségének közel két éve alatt gazdasági változások, az enyhülő terror, a szellemi életben bekövetkezett „olvadás” jelezték, hogy változott a politikai vezetés, és céljait Moszkvában sem ellenezték.¹⁰ A szovjet vezetés támogatását 1955 tavaszán Nagy Imre elvesztette, és áprilisban resztalinizációs folyamatok kezdődtek.¹¹ A külpolitikai helyzet alakulása (osztrák államszerződés, szovjet-jugoszláv viszony normalizálása) azonban az enyhülés, a békés egymás mellett élés felé mutatott, és az SZKP 1956. februári, XX. kongresszusa a kommunista reformértelmiség előtt ismét megnyitotta a gazdasági, társadalmi, kulturális változások lehetőségét Magyarországon is.¹² A neveléstudomány és a közoktatás kérdéseit taglaló dokumentumokban is vonatkoztatási pontként jelent meg az SZKP XX. kongresszusa.

A továbbiakban a Petőfi Kör pedagógusvitájára nem térek ki részletesen. A balatonfüredi konferencia bemutatását egy olyan eseménysorba helyezem, amelynek része az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i ülése, és a *Pedagógiai Szemle* 1958-as cikksorozata Balatonfüred „újraértékeléséről”.

Az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitaülése

1956 júniusában az MTA Pedagógiai Főbizottsága a „XX. kongresszus útmutatása nyomán”¹³ a személyi kultusz és a dogmatizmus kérdéseit tárgyalta. A neveléstudomány tartalmi és személyi kérdései kerültek napirendre; többen önkritikával illették korábbi szakmai tevékenységüket. A felszólalások, hozzászólások azt érzékeltették, hogy a neveléstudomány művelését továbbra is a kommunista nevelés szolgálatába kívánják állítani, de érzékelhetően történt egy óvatos elmozdulás a korábbi „dogmatikus” pedagógiához képest. A hozzászólók közül többen majd a balatonfüredi konferencián is részt vesznek, és ott érezhetően felszabadultabban fognak fogalmazni. Ágoston György, a főbizottság elnöke, aki 1956 októberében nem volt ott Balatonfüreden, vitaindítójában mind tartalmi, mind személyi kérdéseket is érintett, és az önkritika is megjelent szavaiban. „Nagyon nehéz a pedagógia-elméletnek például kidolgoznia az önálló gondolkodásra nevelés feladatait, módszereit, ha a társadalomban, a tudományban a dogmatizmus uralkodik, ha az önálló gondolat, vélemény kimondása kockázattal jár.” – jelenik meg szavaiban az elhatárolódás a dogmatizmus terhét cipelő pedagógiától. „Megengedhetetlenek” tartja a szovjet pedagógia „fetiszizálását”: „...kutatásaink eredményeit mindenképpen fedezni akartuk szovjet szerzőktől vett idézetekkel.”¹⁴ A szovjet pedagógiához való viszony alapvető, megvitatandó téma lett a füredi konferencián is.

10 Romsics Ignác (1999) Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris. 378. o.

11 Uo.

12 Uo. 381. o.

13 A magyar pedagógiai kibontakozás útján. *Pedagógiai Szemle*, 1956. No. 6. 289–316. o.

14 Uo. 291. o.

Tartalmi kérdésként, de ugyanakkor személyeket érintően szólt Ágoston György arról, hogy a Mérei, Kiss Árpád és Faragó László által képviselt nézetekkel „nem tud egyetérteni”: „Mérei Ferencnek a „Gyermektanulmány”-ban és Faragó Lászlónak, Kiss Árpádnak „Az új nevelés kérdései” című tankönyvében kifejtett nézeteinek legnagyobb részével nem tudok egyetérteni, nem tudom ezeket a marxista ideológia alapján álló pedagógiai eszméknek tekinteni.”¹⁵ A vitán részt vevő Mérei Ferenc saját szakmai nézőpontját elhatárolta a pedológiától, és a Nagy László által képviselt gyermeki fejlődés, gyermeklélektani iskola hívének vallotta magát. Mérei személye és szakmai tevékenysége egyébként szinte mindegyik hozzászólásban megjelent: Lázár György önkritikája, Nagy Sándor Mérei melletti állásfoglalása, Kontra György Mérei önbírálatát sürgető mondatai jelezték, hogy a Mérei-ügy neuralgikus pontja a szakmának. Ezt jelzi, hogy mind Ágoston György, mind mások hozzászólásában megjelent az a nagyon fontos, talán erkölcsinek is nevezhető mozzanat, amely a nézeteik miatt meghurcolt tudósok melletti kiállást fogalmazta meg. Ágoston szerint „...a pedológiai nézetek képviselőinek adminisztratív eszközökkel történt elhallgattatása az osztályharc élesedésének elméletéből származó politikának megfelelő intézkedés volt, amellyel ma aligha lehet egyetérteni.”¹⁶ Jóboru Magda, aki oktatásügyi miniszterhelyettesként vett részt a vitaülésem, így fogalmazott: „Tudományos vitákat úgy elintézni, ahogy mi a Mérei-vitát elintéztük... normális politikai és tudományos viszonyok között nem lehet.”¹⁷ Ravasz János szerint „vannak nálunk olyan munkásai a pedagógiának – például Kiss Árpád, Faragó László, Vajda György Mihály, s nem utolsósorban Mérei Ferenc –, akik sokat tehetnek még a magyar pedagógiáért. A velük szemben támasztott bánásmód méltatlan, felháborító.”¹⁸ Tanulságos ez a vonulata a hozzászólásoknak, hiszen Balatonfüred – és az 1956-os forradalom – után a neveléstudomány szocialista megújítására tett erőfeszítések ismét azt eredményezték, hogy tudományos nézeteik politikai olvasata miatt kerültek többen a szakmai élet perifériájára.

A vitaülés hangulatilag talán legárulkodóbb elemét Zibolen Endre fogalmazta meg, aki kiemelte, hogy „hogyminden hiányosság, sivárság, mely pedagógiai termésünk zömét jellemzi, nem teszi meg nem törtéنتé azt a történelmi fordulatát, hogy a mi pedagógiánk a marxizmus-leninizmus alapján áll.”¹⁹ Az idézetből kitetszik az a kettősség, amely a korábbi évek szemléletmódjával úgy akar szakítani, hogy megőrzi annak ideológiájából azt, amiben még hinni lehet, ami még „érintetlen”, ami segíheti a pedagógia tudományának munkásait. A balatonfüredi pedagógus-konferencia szövegeiből is ez a kettősség fog visszaköszönni.

A balatonfüredi pedagógus-konferencia

A balatonfüredi pedagóguskonferencia ötletét, megvalósításának lépcsőfokait elsősorban Zibolen Endre visszaemlékezései alapján ismerjük. Ő egészen 1955-ig

15 Uo. 295. o. 16 Uo. 295. o. 17 Uo. 301. o.

18 Uo. 306. o. Ravasz János, mint látni fogjuk, a balatonfüredi konferencián is kiállt kollégái mellett.

19 Uo. 309. o.

vezette vissza az előzményeket, Bogdan Suchodolski²⁰ professzor akkori látogatásáig, aki említette a lengyel pedagógusok, pedagógiai kutatók szokásos nyári táborozásait. Ugyancsak ebben az évben merült fel a pedagógusszakszervezet részéről az ötlet, hogy a pedagógusoknak konferenciát szervezzenek.²¹ Az előkészületeket tehát a szakszervezet végezte a lengyel pedagógusok rendszeres táborozásainak ismeretében, és személy szerint Székely Endréné, aki akkor az MDP Kulturális és Tudományos Osztályán dolgozott.²² A szakszervezet szerepvállalását erősíti az a levél is, amelyet Erdei Sándorné, a pedagógusszakszervezet titkára küldött a oktatási miniszterhez, Erdey-Grúz Tiborhoz, hogy 1956. augusztusában Pécsen tudományos tanácskozást rendeznének.²³ A pedagógus közvélemény bevonásával akkor nem jött létre a konferencia,²⁴ ezért a szakszervezeti szervezőmunka tovább folytatódott. A közvetlen szervezés a Pedagógiai Tudományos Intézet feladata lett.²⁵ 1956. szeptember 19-én kelt, Kónya Albert miniszternek²⁶ címzett levelében Erdei Sándorné egy korábbi szóbeli megbeszélésre hivatkozott, amelynek során a konferencia megrendezését eldöntötték.²⁷ Közölte a miniszterrel, hogy a balatonfüredi Pedagógus Üdülőben fogják tartani a tanácskozást, és felkérte őt, hogy vegyen részt a konferencián. Pontokba foglalva felsorolta a levél, hogy milyen témában várnak véleménynyilvánítást a minisztertől:

„1) A pedagógiai tudomány művelőinek felelőssége az ifjúság szocialista szelvényben való nevelésében különös tekintettel arra a körülményre, hogy társadalmi rendszerünk megváltozása és ezzel kapcsolatosan a nevelési célok és módszerek változása időben egybeesik a technika ugrásszerű fejlődése következtében kibontakozó új ipari forradalommal, mely sürgetően veti fel a modern és szocialista ember új műveltségi arculata kialakításának igényét.

2) Hogyan kívánja biztosítani a minisztérium a pedagógiai tudomány eredményeinek felhasználását a közoktatás irányításában? Hogyan valósítható meg a tudományos kutatásnak az oktatásügy igényeit szolgáló tervezése és koordinációja? Milyen irányban fejlődjen a tudományos intézet és a minisztérium kapcsolata a jövőben?

20 Bogdan Suchodolski (1903–1992) lengyel pedagógus, a varsói egyetem tanára.

21 Sarkadi László (1988) Beszélgetés Zibolen Endrével. Budapest, Oktatókutató Intézet. 188–189. o.; Pedagógusvita 9. o.

22 Gáspár László (1989) Székely Endréné – Magyar pedagógusok. Budapest, OPKM. Sarkadi: i.m. 190. o.

23 Magyar Országos Levéltár XIX-I-2-m 19. doboz, 666/1956.

24 1956 augusztusában kommunista pártaktívát tartottak Andics Erzsébet elnökletével, ahol a különböző pedagógiai kutatóhelyeken folyó munkák koordinálására tettek kísérletet, és a tervbe vett balatonfüredi konferenciára ezt előkészítették. Nagy Sándor 1958-ban úgy emlékezett vissza, hogy a füredi konferenciát a párt kezdeményezte. Vö.: Nagy Sándor: Még egyszer a balatonfüredi pedagógiai konferenciáról. *Pedagógiai Szemle*, 1958. No. 5. 407–415. o.; Zibolen Endre: i.m. 86. o. A füredi tanácskozáson Zagyva Imre tolmácsolta a Párt Központi Vezetősége Tudományos és Köznevelési Osztályának üdvözlését, a következő szavakkal: „A párt a füredi tudományos táborozást jelentős határkönek tartja a neveléstudomány előre vitele szempontjából.” Vö. Jegyzőkönyv, 309. o.

25 Sarkadi: i.m. 190. o.

26 Mann Miklós (2005) Magyar oktatási miniszterek 1848–2002. Budapest, Önkönet. 135–138. o.

27 Magyar Országos Levéltár XIX-I-2-j 3. doboz. 2865/1956.

3) Milyen gyakorlati intézkedésekkel tudna segíteni a minisztérium a pedagógiai publikálási lehetőségek széleskörűvé tételében, s abban, hogy a pedagógiai tudomány eredményei minél több gyakorló pedagógushoz eljussanak?

4) Szeretnénk, ha Kónya Elvtárs rámutatna arra, hogy a pedagógiai kutatómunkának szoros kapcsolatban kell lennie az iskolai gyakorlattal, s hogy milyen nagyfontosságú a gyakorló pedagógusok tapasztalatainak, javaslatainak összegyűjtése és feldolgozása. Ugy gondoljuk, hogy a gyakorlati tapasztalatoknak összegyűjtésében szakszervezetünk segítséget tudna nyújtani, szívesen vennénk, ha beszédében szakszervezetünknek erre a szerepére is rámutatna.

5) Végül meg lehetne említeni azokat a főbb pedagógiai témákat, melyeknek az elkövetkező években való kidolgozása nagyban hozzájárulhatna ahhoz, hogy az oktatásügy vezetése biztos pedagógiai megalapozottságu legyen.

Mivel a tanácskozássra meghívtuk a lélektani tudomány néhány művelőjét is, célszerű lenne hangsúlyozni előttük az az igényt, hogy a lélektani és a pedagógiai kutatásoknak több munkaterületen való összehangolása mily nagy jelentőségű lenne, különösen az elmúlt években tapasztalható fogyatékoságok (túlterhelés, életkori sajátosságok mellőzése) megszüntetésében.”

A levél eredeti példányának hátoldalán a miniszter kézírásos feljegyzései találhatók, amelyek tervezett beszédének néhány gondolatát tartalmazzák. Ha a szakszervezet kéréseit összevetjük a füredi konferencián elhangzott Kónya Albert beszéddel, akkor érzékelhető a miniszter törekvése, hogy érintse az Erdei Sándorné levelében említett témákat. A pedagógiai kutatómunka és az iskolai gyakorlat kapcsolatára nézve szinte önkritikát gyakorolt a miniszter: „Ha az elmúlt időszakra visszatekintünk, akkor az oktatás területén elért fejlődés ellenére azt kell megállapítanunk, hogy igen sokszor és nagyon lényeges kérdésekben hiányzott intézkedéseinkből és a magyar oktatásügy fejlődéséből a tudományos pedagógiai megalapozottság... A helyes oktatási politika azt igényli, hogy álljanak rendelkezésre a pedagógiai tudományok eredményei és ezek adják az intézkedések elméleti alapját.”²⁸ Beszélt a minisztérium és a pedagógiai tudomány viszonyáról, a publikációs lehetőségek javításáról, külföldi tanulmányutak gazdasági alapjainak támogatásáról.²⁹

A levél utalt arra, hogy a tanácskozássra meghívták a „lélektani tudomány néhány művelőjét” is. Elsősorban Mérei Ferencre kell gondolnunk, aki már a Petőfi Kör szeptember 28-i összejövetelére is meghívást kapott, de betegsége miatt beszédét Pataki Ferenc mondta el.³⁰ Mérei a „szocialista felvilágosodás”³¹ pedagógiájáról és a dogmatikus pedagógia felszámolásáról szólt. Tulajdonképpen ezeket fejtegette ki Balatonfüreden is, ahol személye a politikai enyhülést, a nyitott szakmai vitát szimbolizálta. A gyermektanulmányi pedagógiát képviselő Mérei nemcsak tudósként, de baloldali ideológusként is perifériára szorult, kegyvesztett lett az 1950-es években,³²

28 Jegyzőkönyv, 7–8. o.

29 Uo. 12–13. o.

30 Pedagógusvita 22–24. o.

31 Litván György (1989) Mérei Ferenc a politikában. In: *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 112–115. o.

32 Golnhofer Erzsébet (2004) Hazai pedagógiai nézetek 1945–49. Pécs, Iskolakultúra könyvek. 110–111. o.

és szakmai „visszatérése” 1956 őszén komoly jelzést jelentett a neveléstudomány művelőinek. Személyének fontosságát az is jelezte, hogy a Pedagógiai Tudományos Intézet gépkocsijával vitték le Balatonfüredre.³³

Az, hogy a konferencia létrejöttje illeszkedett a politikai változásokhoz, a diktatúra korábbi módszereivel való szakításhoz, megmutatkozott abban, hogy „Ravasz János előterjesztése alapján a plénum elhatározta, hogy táviratilag meghívja Prohászka Lajost, Vajda György Mihályt, Kiss Árpádot, Földes Évát, Várkonyi Dezsőt és Szemere Samut a táborozásra.”³⁴ A politikai okokból mellőzöttek gesztus-értékű meghívásának eredményeképpen Kiss Árpád és Vajda György Mihály nevét olvashatjuk a résztvevők névsorában, és a jegyzőkönyv tartalmazza hozzászólásait is.

A konferencián plenáris üléseken és szakbizottságokban folytattak vitákat a résztvevők. A konferencia jegyzőkönyvét tanulmányozva fel kell figyelni arra, hogy nemcsak az elhangzott eladások szövegeit tartalmazza a kiadvány, hanem számos, az utókor számára fontos tájékoztatói lehetőséget nyújtó adatot. A plenáris és szakbizottsági ülések anyagán kívül az ún. „füredi platform” szövegét is hozza a kéziratot kiadvány.³⁵ Közli a résztvevők névsorát, akkori beosztásukat, munkahelyüket³⁶ valamint a „A pedagógiai kutatás országos tematikus terve az 1956/57. és 1957/58. évre” című anyagot.³⁷

A 62 nevet tartalmazó névsoron végigtekintve azóta feledésbe merült kollégák neve mellett a neveléstudomány később meghatározó személyiségei is feltűnnek. Szakmai életpályák állomásairól is tudósít a jegyzőkönyv, amivel hozzásegít ahhoz, hogy a neveléstudomány művelőinek életútját ebben a történetileg jelentős közoktatáspolitikai helyzetben értelmezzük, ennek tükrében is lássuk – láttassuk. E dolgozat keretében azonban erre nem tudunk kitérni.

Ha a jegyzőkönyv szövegét, nyelvhasználatát, a szakmai szófordulatokat tanulmányozzuk, akkor egy pártirányítású, de demokratikus szocializmusban gondolkodó, élő, vitatkozó és tevékenykedő neveléstudományi szakmai közösség képe mutatkozik meg. Székely Endréné felszólalása egyértelművé tette, hogy „továbbra is a marxizmus-leninizmus elvi alapján kívánunk dolgozni, a marxista pedagógiát akarjuk művelni, de szakítva a marxizmus és a marxista pedagógia szűk, szektás, dogmatikus értelmezésével és gyakorlatával.”³⁸ A hivatalos megszólítás az „elv-társ”.³⁹ A párt szerepe, a „pártosság” kérdése többször visszaköszön a szövegben.⁴⁰ A „törvénytelenések”, a „szektás politika hibái”, a „dogmatizmus” kérdésköre is visszatérő témái azoknak a felszólalásoknak, amelyek az 1950-es évek politikai gya-

33 Sarkadi: i.m. 190. o.

34 Jegyzőkönyv, 65. o.

35 Jegyzőkönyv, 394–396. o., ld. a Mellékletet.

36 Jegyzőkönyv, 399–400. o.

37 Jegyzőkönyv, 401–434. o.

38 Jegyzőkönyv, 20–21. o.

39 Buzás László használja a „kartárs” megszólítást. Jegyzőkönyv, 111. o.

40 pl. Kiss Árpád egyik felszólalása, Jegyzőkönyv, 251. o.; Bakonyi Pál felszólalása, Jegyzőkönyv, 278–280. o.

korlátát, közoktatáspolitikáját bírálják, elemzik. Székely Endréné „szektás szűkkörű politikát” említett,⁴¹ Simon László „az antihumanista gyakorlat bénító és torzító” légköréről beszélt.⁴² Bizó Gyula a „személyi önkény” kifejezést használta az 50-es évek kultúrpolitikájára.⁴³ Berencz János önkritikát gyakorolva saját korábbi munkásságában talált „dogmatikus hibákat”.⁴⁴ A kommunista diktatúra enyhülésére, a változtatás szándékára utalnak az olyan kitételek a felszólalások szövegében, mint pl. „A rövidlátó politikusok nyomása alól felszabadulni akaró magyar pedagógiai elmélkedők”,⁴⁵ a „szocialista felvilágosodás korszaka”,⁴⁶ „a szocialista eszmény demokratizmusa és embersége”.⁴⁷

Jól tudjuk, milyen nehéz egy sok résztvevős beszélgetés, vitafórum moderálása, mederben tartása. A szóbeli megnyilatkozások írásbeli lejegyzései még szerkesztett változatban is tükrözik a hozzászólások tartalmi és stiláris hullámzásait, az élőbeszédre jellemző egyenetlenséget. Ez mind jól érzékelhető a balatonfüredi jegyzőkönyv kézirat kiadásán is. Nem tudjuk, mit takar a „rövidített jegyzőkönyv” megjelölés. Kimaradt-e valami lényeges a felszólalásokból vagy csak technikai rövidítésről van szó?

A konferencia plenáris üléseinek tematikáját vizsgálva több, az egyhetes tanácskozáson végig jelenlévő témát emelhetünk ki, melyek az említett egyenetlenséggel ugyan, de egyértelművé teszik, hogy melyek voltak a súlyponti kérdések a megbeszéléseken. Ezek közül a továbbiakban *a szovjet pedagógia hatásának kérdéseit, megítélését és a múlt pedagógiájához, közoktatáspolitikájához való viszonyt* érintjük.

A szovjet pedagógia kérdései a konferencián

A szovjet pedagógiát érintő kritikák kevésbé tartalmi kifogásokat fogalmaztak meg, inkább onnan közelítették meg a kérdést, hogy miért volt szükség az 50-es években ilyen nagy mértékben és ilyen kritikátlanul támaszkodni a szovjet pedagógusok, tudósok munkáira. Zibolen Endre az 1945 utáni pedagógia és közoktatás periodizációjáról beszélve az 1950-es évek jellemzéséből nem hagyta ki azt, hogy ez egy „fordító korszak” volt,⁴⁸ szovjet munkák átvételével. A neveléstörténetről szóló vitában például Nagy Istvánné konkrétan utalt arra, hogy a „lefordított Medinszkij tankönyvnek számos hibája van, sokszor dogmatizmus is megnyilvánul benne.”⁴⁹ Zibolen Endre szerint kizárólagos mércévé vált a szovjet pedagógiához való vi-

41 Jegyzőkönyv, 19. o.

42 Jegyzőkönyv, 258. o.

43 Jegyzőkönyv, 268. o.

44 Jegyzőkönyv, 277. o.

45 Juhász Ferenc hozzászólása, Jegyzőkönyv, 160. o.

46 Juhász Ferenc felszólalása, Jegyzőkönyv, 159. o.; Zibolen Endre utalása Mérei Ferenc Petőfi Körben felolvasott beszédére, Jegyzőkönyv, 187. o.

47 Mérei Ferenc beszéde, Jegyzőkönyv, 30. o.

48 Jegyzőkönyv, 78. o.

49 Jegyzőkönyv, 363. o.

szony.⁵⁰ Mérei Ferenc úgy fogalmazott, hogy „nem tudja magát azonosítani azzal a nézettel, hogy mindaz, ami a Szovjetunióban a pedagógia, a lélektan területén történik, csak azért, mert ott történik, önmagától a legeredményesebb, a leghaladóbb, az egyetlen példamutató.”⁵¹ Ezt a szovjet pedagógiából kiinduló leegyszerűsítő szemléletet kárhoztatta például Faragó László is, amikor a Nagy László lélektanát ért kritikák egyoldalúságáról szólt.⁵² A korszakban használt Jeszipov-Goncsarov-féle illetve Kairov nevével fémjelzett pedagógia-tankönyvek dogmatizmusát tették szóvá a felszólalók, „kairovizmus”-ként emlegetve azt az – immár tartalomra vonatkozó – kritikai észrevételt, hogy „a valóságos pedagógiai élet iránti érzéketlenség” a legfeltűnőbb a szovjet tankönyvekben.⁵³ Pataki Ferencné mondta ki világosan, hogy kizárólagosan a szovjet pedagógia azonosítása a marxista pedagógiával hátráltatta a neveléstudományt.⁵⁴ A vitában reagáltak arra a nézetre is, miszerint a szovjet pedagógia „minden részletében hiba nélküli”, csak a hazai „kopirozók” közvetítésével tűnik hiányosnak, hibásnak, károsnak. Bizó Gyula, az Oktatásügyi Minisztérium osztályvezetője mondta ki, hogy a szovjet neveléstudomány fogyatékoságai „valóságosan meg is voltak”.⁵⁵ Szemléletesen fogalmazta ezt meg Surányi Gábor, a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa: „Ha grafikusan egy körrel akarnám ábrázolni a szovjet neveléstudományt, akkor ebbe a körbe beleférnek azok a megállapítások, amelyeket Pataki elvtársnő szóvatett. Benne van tehát a dogmatizmus, benne van a tények figyelmen kívül hagyása, illetőleg azok elferditése, benne van az immanens kritika hiánya, és az immanens kritikára való törekvés elfojtása.”⁵⁶ Ugyanakkor Surányi Gábor árnyalta is a szovjet pedagógiát a konferencián érő kritikát, mert olyan tényeket vonultatott fel, amelyekkel bizonyítani óhajtott, hogy még a legsötétebb sztalinizmus alatt is igyekeztek a szovjet pedagógia egyes művelői a tudományosság kritériumaihoz ragaszkodni. „Én Sztálin életében éltem a Szovjetunióban, és ott azt tapasztaltam, nagyon is hevesen vitatkoztak egy-egy tanszéki megbeszélésen.”⁵⁷ A körrel szemléltetett szovjet neveléstudományba tehát ezek is beletartoztak.

A múlt pedagógiájának megítélése

A múlt pedagógiájának kérdéseit tárgyalták a résztvevők a magyar nevelés évszázados hagyományaira kiterjesztve és a közelmúlt, azaz az 1945 utáni neveléstudományban lezajlott történésekre, azok periodizációra koncentrálva is. A múltnak e két szelete sok szempontból összekapcsolódott a konferencián. A Balatonfüreden történtek utólagos megítélése szempontjából is alapvető volt Mérei Ferencnek az a

50 Jegyzőkönyv, 84. o.

51 Jegyzőkönyv, 336. o.

52 Jegyzőkönyv, 200. o.

53 Jegyzőkönyv, 243. o.

54 Uo.

55 Jegyzőkönyv, 269. o.

56 Jegyzőkönyv, 285. o.

57 Jegyzőkönyv, 288–292. o.

gondolatmenete, amely a Rajk-per utáni időszakot az „önálló magyar művelődéspolitikai felszámolása” korszakának emlegette.⁵⁸ Azt a sztálini megállapítást elemezte a megnyitó ülésen, amely szerint a szocialista kultúra tartalmában szocialista, formájában nemzeti. Ebből az következett Mérei szerint, hogy „a nevelés nyelve magyar, de a nevelés tartalmát a Kairov-könyv határozza meg.”⁵⁹ Mérei amellett foglalt állást, hogy a szocialista kultúrának „nemzeti gyökerekből, nemzeti hagyományokból kell táplálkoznia, s a nagy nemzeti problémákat, nemzeti konfliktusokat kell hordoznia!”⁶⁰ Komoly kritikával illette azt a történelemszemléletet, amely a „haladó hagyományok” szempontja mentén mintegy példatárrá változtatta a magyar művelődéstörténetet azzal, hogy „propagandaértéke” alapján emelt ki egy-egy nevezetes személyiséget, pl. Apáczai Csere Jánost.⁶¹ Mivel a nemzet története szerves egységet alkot, ezért egy-egy ilyen ideologikus szempontú kiemelés a nemzeti művelődéstörténet tényleges megismerését gátolja Mérei szerint. A neveléstörténeti szakbizottsági vitában Ravasz János ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Előfordul, hogy haladó hagyományainkat „mazsolaszerűen” értékeljük – mint mondani szoktam –, vagyis egy-egy történeti személyiség körül bizonyos kultuszt csinálunk, anélkül, hogy kellően megvizsgálnánk azokat a sokoldalú szálakat, amelyek az illető jelentős pedagógust korának társadalmához és szellemi életéhez fűzik.”⁶² Ezzel együtt Ravasz János a nemzeti múlttal kapcsolatos felvetéseket nem látta annyira lényegesnek és újragondolandónak, mint mások.⁶³

Nagy Sándor felszólalásában ugyancsak nagy teret szentelt a múltnak, „a múlthoz való viszonyunk szinte katasztrofális egyoldalúságának”.⁶⁴ Nemzeti értékeink elcallódásáról beszélt; konkrétan megnevezte Nagy Lászlót és Kemény Gábort, mint akik nem megfelelő tudományos méltatásban részesültek.⁶⁵ Nagy László nevének említése a gyermektanulmányozás hagyományaihoz való viszony újragondolását is jelentette. Ez már azonban érintette a korszak pedagógiáját is, hiszen – ahogy Kiss Árpád fogalmazott – „nem lehet nevelésről, a gyermek életkori sajátosságainak figyelembe vételéről beszélni, amíg nem tanulmányozhatjuk a gyermeket.”⁶⁶ Ravasz János felvetette Imre Sándor nevét, akinek nevelésszociológiai szempontból „veszendőbe ment” módszereire hívta fel a figyelmet.⁶⁷

Az ifjabb nemzedék nézőpontjából merült fel a magyar pedagógia múltja Havril Andrásné felszólalásában: „Mi az egyetemen tudtuk, hogy mit mondott Simbirjev,

58 Jegyzőkönyv, 25. o.

59 Uo.

60 Jegyzőkönyv, 29. o.

61 jegyzőkönyv, 35. o.

62 Jegyzőkönyv, 351. o.

63 Vö. Jegyzőkönyv, 352. o.

64 Jegyzőkönyv, 61. o.

65 Nagy László rehabilitálására kérte Kónya Albert oktatásügyi minisztert 1956. augusztusában Fodor Márk nyugalmazott gimnáziumi tanár, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság volt titkára. MOL XIX-I-2-j 3. doboz 1680/1956

66 Jegyzőkönyv, 254. o.

67 Jegyzőkönyv, 323. o.

Ogorodnyikov, Kazancev stb., de nagyon keveset tudtunk arról, hogy van egy magyar pedagógiai hagyomány is. Nem tudtunk Fináczyról, Prohászkaról, Imre Sándorról.”⁶⁸

A közelmúlt pedagógiájának értékelése, elemzése mélyen érintette a konferencia résztvevőit, hiszen mindannyian részesei voltak az akkori történéseknek, és a közoktatáspolitikai, a neveléstudomány közelmúltjának megvitatásával saját szakmai tevékenységüket is el kellett helyezni az 1956 októberét megelőző évtizedben. Zibolen Endrének az október 2-i plenáris ülésen elhangzott beszéde⁶⁹ vonatkoztatási pontként szolgált ehhez a további vitákban, amelyek érintették a személyes felelősség kérdését is. Zibolen 1945-től szakaszolta a „pedagógiai élet fejlődését”, amelyet különféle kutatóintézmények létrejötte, szakmai szervezetek felszámolása, párthatározatok megszületése jellemezett. Az árnyalt elemzés vezérfonala a szocialista pedagógia kialakulásának állomásai, annak erényei mellett hibáit is felemlegetve. A más szempontból már idézett „fordító korszakot” például így írta le Zibolen: „az 50 után korszakra nézetem szerint a legjellemzőbb, – s erre még mindig nem tudok jobb terminust – a pedagógia autonómiájának teljes feladása, a fordító korszak, az önállónak mondott, hazai szerzőktől származó műveknél pedig a citatológia. Azután pedig ennek a fordító korszaknak és citatológiának a pedagógiai ideológia igazolása, a pedagógiai elmélkedés teljes elszakítása a gyakorlattól, a szocialista építés hazai valóságától.”⁷⁰

Zibolen korszakolása, múlt-elemzése vitaalap lett, kritikai észrevételeket is kapott. Az egyik legrészletesebb hozzászólást ehhez Simon Gyula adta.⁷¹ Bizó Gyula szerint a „periodizáció nagyjából helyes.”⁷² Ravasz János aránytalannak tartotta és kiegészítéseket fűzött hozzá.⁷³ Szokolszky István szerint Zibolen „egyoldalúan negatív képet” festett az 1950 utáni időszakról.⁷⁴ Székely Endréné önkritikusan értékelt saját szerepét: „Ezzel a művelődéspolitikai korszakkal kapcsolatban az elért eredményekben is volt valami részem és természetesen az elkövetett hibákban is.”⁷⁵

A konferenciát megelőző évtized pedagógiájával foglalkozó felszólalók egy része azt érezte, hogy a múltból való őszinte eszmecsere szebbé, igazabbá formálja a pedagógia, a neveléstudomány jövőjét. Patetikus megfogalmazásban, nem az elemzés igényével, hanem a téma iránti fogékonyságot tükrözve mondta Juhász Ferenc a vitában: „A magyar multat, annak minden haladó pedagógiai gondolatát összegezni, a jelent a jövő számára új formába önteni, ez a mi feladatunk. Lelkesen fogunk ehhez a munkához. Lelkesen segít ebben a marxista és nem marxista pedagógusok

68 Jegyzőkönyv, 136–137. o.

69 Jegyzőkönyv, 67. o.

70 Jegyzőkönyv, 79. o.

71 Jegyzőkönyv, 165–173. o.

72 Jegyzőkönyv, 110. o.

73 Jegyzőkönyv, 95. o.

74 Jegyzőkönyv, 153. o.

75 Jegyzőkönyv, 106. o.

tábora egyaránt, mert minden nevelőt a jövő szép távlata lelkesít.”⁷⁶ A pátosz kitetszett Faragó László mondataiból is: „Induljunk el hát végre azon az uton, hogy a pedagógusok hatalmas „kincstári” seregeből... felszabadult, boldog, maga előtt jövőt és perspektívát látó, szocialista nevelőtábor alakuljon ki. Nagyon szeretném, ha ennek eléréséhez hozzájárulhatna ez a füredi vita is.”⁷⁷

A Pedagógiai Szemle cikksorozata

Miközben 1956–57 fordulóján a szovjet hadsereg támogatásával megkezdődött az új hatalom, a Kádár-korszak kiépítése és ezzel párhuzamosan a forradalom utáni „rendcsinálás”, megtorlás,⁷⁸ az 1957-ben újjáalakult Pedagógiai Szemle cikksorozatban tért vissza a Balatonfüreden történetek értelmezésére, kritikai elemzésére.⁷⁹ Már az 1957. első számban jelezték, hogy szükség van a balatonfüredi konferencia kritikai értékelésére a Pedagógia Tudományos Intézet égisze alatt.⁸⁰

Ha a balatonfüredi konferencián elhangzottakat egy megújulni óhajtó, a demokratikus szocializmus eszmekörében mozgó pedagógiai szakmai közélet megnyilvánulásának tekintjük, a Pedagógiai Szemle 1958-as cikksorozatát már úgy olvashatjuk, mint az 1956 októberi-novemberi politikai történések 1957-től hivatalos értékelésének fényében elemzett szakmai vitát. Vagyis a cikksorozat szerzői – sok esetben a konferencia résztvevői – már azzal a „tudásukkal” tették mérlegre a Füreden történeteket, amely tekintettel volt az 1956 vége – 1958 közötti visszarendeződésre, és ennek tükrében értelmezték akár saját korábbi szerepvállalásukat, akár a füredi konferencia egészét. A mai olvasó pedig arra is gondol, hogy ezek a cikkek akkor jelentek meg, amikor tragikus kimenetelű politikai perek sokasága zajlott – a nyilvánosság előtt szinte titokban.

Ugyanakkor a cikksorozatot olvasva érezhetjük, hogy olyan szerzők, vélemények is megjelenhettek, amelyek eltértek a hivatalos állásponttól, és valamilyen formában a füredi gondolatokat igyekeztek átmenteni. A cikksorozatot lezáró szerkesztői írás erre külön felhívta a figyelmet. „Az egészségesen fejlődő tudományos és tudománypolitikai légkörre mutat, hogy a vita nem volt egyoldalú, olyanok is megszólaltak, akiknek Füredet megítélő álláspontjával – megmondjuk – nem értünk egyet.”⁸¹ Sajátos módon tükrözi ez a mondat a korszak szellemiségét: a szellemi mozgáster bizonyos fokú megléte és e mozgásteret biztosító, a gondolkodásmód normáit előíró hatalom jelent meg benne.

76 Jegyzőkönyv, 160. o.

77 Jegyzőkönyv, 334. o.

78 Romsics: i.m. 399–423. o.

79 Géczi János: Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia elő- és utóélete a pedagógiai sajtóban c. írása a Szemle mellett a Köznevelés idevonatkozó cikkeit is számba vette.

80 Pedagógiai Tudományos Intézet. *Pedagógiai Szemle*, 1957. No. 1. 95–96. o.

81 A szerkesztőség zárószava. *Pedagógiai Szemle*, 1958. No. 5. 417–418. o.

Ágoston György cikke már címében is jelezte a szerző Füreddel kapcsolatos álláspontját.⁸² Politikai-ideológiai szempontból, és nem elsősorban szakmai oldalról vonta meg a konferencia mérlegét: „Összegezésül... azt igen határozottan meg kell mondani, hogy a felszólalók közül azok, akik a marxizmus-leninizmus talajáról a kérdések nehéz, de helyes megoldását vetették fel, kisebbségben voltak. Azok pedig – becsületességükben komoly hiba volna kételkedni – akik a szocializmus élcsapatával, a munkásosztállyal és a párttal való egység megteremtésének útjáról letérve, a tömegek ösztönös mozgalmával való azonosulás útját választották, objektíve ellenséges irányzatok képviselőivé, hirdetőivé váltak.”

Bár a füredi konferenciát ért politikai szempontú bírálatok következtek a korszak szellemiségéből, a cikksorozatban – mint jeleztük – találunk árnyaltabb, szakmaibb írásokat is. Differenciáltan értékelte a konferenciát Szokolszky István, aki kiegyensúlyozottan írt Méreiről.⁸³ Faragó László⁸⁴ és Zibolen Endre⁸⁵ – akiknek nézeteivel a szerkesztőség nem értett egyet, akikkel „nézeteltéréseink azonban továbbra is fennmaradtak” – a lehetőségekhez képest igyekeztek a füredi gondolatokat ismét rögzíteni. Zibolen Endre e cikkben is „magyar szocialista pedagógiáról” beszélt, a szocialista embereszmény említése mellett „a valóságosan létező növendék”-ről is említést tett: mindkét kifejezés két fontos füredi témára utalt. Faragó László pedig a konferenciának csak az „előremutató törekvéseit” (pl. dogmatikus tudománnyal szembeni állásfoglalás, a szovjet pedagógiához való helyes viszony, tudományos kutatás tisztessége) vette számba, mintegy jelezve, hogy fenntartja és a pedagógia szempontjából progresszívnek gondolja a füredi megállapításokat.

A korszak mérvadó politikai és tudománypolitikai nézőpontjából a legátfogóbb elemzést Nagy Sándor adta a konferenciáról.⁸⁶ Úgy foglalta össze a füredi konferencia pozitívumait (pl. az ahistorizmus elítélése, nemzeti hagyományok elhanyagolásának szempontja, stempliző pedagógiai elleni állásfoglalás, a nevelő nagyobb szabadsága az iskola belső életének alakításában), hogy a mérlegkészítés a politikai indíttatású kritikát is tartalmazta. Markánsan jelzi ezt a következő mondat: „Füred pozitív törzsanyaga is sok esetben vitatható összefüggésekbe ágyazódott, esetenként pedig revizionista, antimarxista nézetekhez kapcsolódott.”

Az 1958-as cikksorozat hosszú időre lezárta, eltemette a füredi konferencia gondolatvilágát. Ami akkor kimondható volt, a cikkek kimondták. Jól példázzák, hogy a szakmai közvélemény hogyan szocializálódott a hivatalos, politikai állásfoglalás és a szakmailag vállalható nézetek kettősségéhez.

SZABOLCS ÉVA

82 Ágoston György (1958) Küzdjük le az ellenséges, revizionista nézeteket! *Pedagógiai Szemle*, No. 1. 5–15. o.

83 Szokolszky István (1958) Cél- és eszközrendszer a pedagógiában. *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 201–211. o.

84 Faragó László (1958) Amiben Füreden megegyeztünk... (A balatonfüredi pedagógus táborozás előremutató törekvései és határozatai) *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 212–218. o.

85 Zibolen Endre (1958) Balatonfüredről – feladatainkról. *Pedagógiai Szemle*, No. 4. 310–320. o.

86 Nagy Sándor: i.m.

IRODALOM

- Magyar Országos Levéltár:
 KÓNYA ALBERT miniszter iratai XIX-I-2-j.
 ERDEI-GRÚZ TIBOR miniszter iratai XIX-1-2-m.
 ÁGOSTON GYÖRGY (1958) Küzdjük le az ellenséges, revizionista nézeteket! *Pedagógiai Szemle*, No. 1. 5–15. o.
- Balatonfüredi Pedagógus Konferencia. 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv) – *Kézirat*, 1957. Pedagógiai Tudományos Intézet
- FARAGÓ LÁSZLÓ (1958) Amiben Füreden meggyegettünk... (A balatonfüredi pedagógus táborozás előremutató törekvései és határozatai). *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 212–218. o.
- GÁSPÁRLÁSZLÓ (1989) Székely Endréné – Magyar pedagógusok. Budapest, OPKM. 1989
- GOLNHOFER ERZSÉBET (2004) Hazai pedagógiai nézetek 1945–49. Pécs, Iskolakultúra könyvek.
- GYÁNI GÁBOR (2005) A megtapasztalt múlt és az elbeszélte múlt. A történelem posztmodern fogalmáról. *Korunk*, 2005. augusztus
- LITVÁN GYÖRGY (1989) Mérei Ferenc a politikában In: *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 112–115. o.
- A magyar pedagógia a kibontakozás útján. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitaülése. *Pedagógiai Szemle*, 1956. 289–316. o.
- MANN MIKLÓS (2005) Magyar oktatási miniszterek 1848–2002. Budapest, Önkonet.
- NAGY SÁNDOR (1958) Még egyszer a balatonfüredi pedagógiai konferenciáról. *Pedagógiai Szemle*, No. 5. 407–415. o.
- Pedagógiai Tudományos Intézet. *Pedagógiai Szemle*, 1957. No. 1. 95–96. o.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján VI. Pedagógusvita. Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet. 1992.
- BÉLA PUKÁNSZKY: Schulpolitische und pädagogische Debatten am Vorabend der Oktoberrevolution in Ungarn 1956 – <http://www.staff.u-szeged.hu/~comenius/schulp.htm>
- ROMSICS IGNÁC (1999) Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris.
- SARKADI LÁSZLÓ (1988) Beszélgetés Zibolen Endrével. Budapest, Oktatáskutató Intézet. 188–189. o.
- SIMON GYULA (1965) A köznevelésügy fejlődésének néhány sajátossága. In: *Nevelésügyünk húsz éve 1945–64*. Budapest, 9–80. o.
- A szerkesztőség zárószava. *Pedagógiai Szemle* 1958. No. 5. 417–418. o.
- SZOKOLSZKY ISTVÁN (1958) Cél- és eszközrendszer a pedagógiában. *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 201–211. o.
- ZIBOLEN ENDRE (1989) Mérei Ferenc a balatonfüredi pedagógus konferencián. In: *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 85–91. o.
- ZIBOLEN ENDRE (1958) Balatonfüredről – feladatainkról. *Pedagógiai Szemle*, No. 4. 310–320. o.